

E. Vääri

*Eesti keele
ajaloo*

E. VÄÄRI

Eesti keele ajaloo

KESKKOOLILE

KIRJASTUS «VALGUS» • TALLINN 1969

4 E
V 97

N

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
127793

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

1. Eesti keele kuuluvus soome-ugri keelkonda.

Vastavalt päritolulisele e. genealoogilisele sugulusele moodustavad maailma keeled mitukümmend keelkonda. Laialt maa-alal alates Läänemerest kuni Kaug-Siberini on levinud soome-ugri ja samojeedi keeled, mis lähtuvad ühisest uurali algkeelest, olles tänapäevalgi omavahel suguluses. Oletatavasti kõneldi ühist keelt juba 9000 aastat tagasi, s. o. VIII—VII aastatuhandel e. m. a. Hiljem eraldusid samojeedid, siirdudes laiale alale Siberis, soome-ugrilased jäid aga lääne poole. Nii kujunesid samojeedi ja soome-ugri algkeel. Neist viimane ongi eesti keele kaugeks eelkäijaks. Teadlased ei ole suutnud täpselt selgitada, kus elasid soome-ugri algkeele kõnelejad; kõige tõenäolisemaks peetakse Uurali mägede lähikonda, kust toimuski liikumine. Olemasolevate andmete järgi algas väljarändamine e. migratsioon juba aastatuhandeid e. m. a. Kõige kaugemale itta jäid handid e. ostjakid ja mansid e. vogulid, kes elavad ida pool Uuraleid Handi-Mansi rahvusrikkonnas (pealinn Hanti-Mansiisk). Hantide ja mansidega kuuluvad samasse rühma ungarlased e. madjarid, kes saabusid Kesk-Euroopasse alles 895. a. kuulsa väejuhi Árpadi juhtimisel. Hanti, mansi ja ungari keel on meie kaugeimad sugulaskeeled, moodustades **ugri keele-rühma**.

Läände siirdunud soomeugrilased moodustasid uusi hõime, kelle keel omandas üha eri jooni. Tekkisidki udmurdi e. votjaki ja komi keel. Udmurdi keelt kõneldakse Udmurdi ANSV-s (pealinn Iževsk) ja ka naaber-vabariikides. Komi keel jaguneb komi-sürja ja komi-permi väga erinevaks murdeks. Kummalgi on kujunenud oma kirjakeel, nii et mõnikord kõneldakse isegi kahest komi

eesti liivi vadja soome isuri karjala vepsa

läänemeresoome mari mordva

volga

udmurdi komi

ungari mansi

handi

ugri

permi

soome-ugri

.....

uurali keelkond

keelest. Komi-sürjalased elavad enamasti Komi ANSV-s (pealinn Söktövkär), komi-permlased aga Komi-Permi rahvusringkonnas (keskuseks Kudömkär). Udmurdi ja kahe kirjakeelega komi keel moodustavad **permi keelerühma**.

Veelgi lääne poole siirdudes jõudsid soomeugrilased Volga vesikonna aladele. Siin tekkisid mari .e. tšeremissi (kahe kirjakeelega, nimelt mäe-mari ja niidu-mari) ja mordva (mordva-ersa ja mordva-mokša) keel, mis moodustavad **volga keelerühma**. Mari keelt kõneldakse Mari ANSV-s (pealinn Joškar-Ola), mordva keelt Mordva ANSV-s (pealinn Saransk). Mõlema keele kõnelejaid leidub ka väljaspool koduvabariiki naaberrajoonides. Nii komi, mari kui ka mordva mõlemad kirjakeeled on küllaltki erinevad, nii et kõnelejail on suuri raskusi üksteise mõistmisel.

Soomeugrilased siirdusid veelgi lääne poole. Oletatavasti on Volga vesikonna ja Läänemere vahel asunud muromi ja merja hõimud olnud soomeugrilased, kuid segunenud slaavlastega. Osa soomeugrilasi jõudis Läänemereni, moodustades siin **läänemeresoome keelerühma**. Vanadeks hõimudeks olid liivi, lõunaeesti (ugala), põhjaeesti, karjala ja vepsa. Keerulistes ajaloolistes tingimustes kujunesid hilisemad läänemeresoome keeled: liivi, eesti, vadja (lõunarühm); isuri, karjala, vepsa (idarühm) ja soome (põhjarühm). Liivi keelt oskab paarsada inimest Läti NSV Kuramaa tipu külades. Eesti keelt kõneldakse Eesti NSV territooriumil. Vadja keel on lõplikult segunemas vene keelega, viimased kõnelejad elavad Narvast ida pool Kingissepa linna lähikonnas. Isuri külad asetsesid Leningradi ja Narva vahel mööda rannikut, sealhulgas ka Soikkola poolsaarel. Suure Isa-maasõja ajal said need külad kannatada ning elanikud aeti kodudest välja. Osa isureid on tulnud tagasi oma kodupaika, paljud on aga asunud elama Eesti NSV-sse. Isureid ei tohi samastada Leningradi oblasti soomlastega (nn. ingerlastega), kellest paljud on samuti asunud Eesti NSV-sse või Karjala ANSV-sse. Karjala keelt kõneldakse Ida-Soomes, Karjala ANSV-s ja mõnedes külades Kalinini ja Novgorodi oblastis. Vepsa keele levikualaks on Äänisjärve (Onega) ümbrus Karjala ANSV-s, samuti Leningradi oblasti külad vastu Karjala ANSV kagupiiri. Soome keelt kõneldakse Soome Vaba-

riigis ja Karjala ANSV-s, aga ka Põhja-Skandinaavias jm., kus leidub soomlaste kolooniaid.

Tänapäeva soome-ugri keelte liigitus on toodud tabelis lk-l 4.

2: Eesti murded.

Tänapäeva eesti keel on kujunenud põhjaeesti ja lõunaeesti (ugala) vanast hõimukeelest, mis teineteisele lähenedes lõpuks liitusid. Kahe hõimukeele erinevustest on osa püsinud tänapäevani. Näiteid leidub tabelis.

Põhjaeesti hõimukeele erinevusi	Lõunaeesti hõimukeele erinevusi
foneetikas	foneetikas
1) ps : <i>laps, küps</i> ;	1) ts : <i>laits, kütse</i> ;
2) ks : <i>üks, kaks</i> ;	2) ts : <i>üits, kaits</i> ;
3) tk : <i>katki, putk, kitkuma</i> ;	3) tsk : <i>katski, pütsk, kitskma</i> ;
4) õ : <i>õmmelda, õppima</i> ;	4) u, o : <i>ummelda, opma</i> ;
5) o : <i>kollane, kord</i> ;	5) õ : <i>kõllane, kõrd</i> ;
morfoloogias	morfoloogias
1) <i>küläd, vanad, mäed</i> ;	1) <i>külä, vana, mäe</i> ;
2) <i>metsas, maas, ojas</i> ;	2) <i>mõtsan, maan, ojan</i> ;
3) <i>järveni, puuni</i> ;	3) <i>järve manu, puu manu</i> ;
sõnavaras	sõnavaras
<i>koer, hunt, kukk, tuba, soe, punane, juures, juurest, piisama, karjuma, nutma, pesema jne.</i>	<i>peni, susi, kikas, tare, lämmi, verrev, man, mant, mõikama, tänitämä, ikma, mõskma jne.</i>

Hiljem on mitmesuguste häälikuliste arengute tõttu tekkinud murdeerinevusi juurde. Näit.

Hilisemaid erijooni põhjaeesti murdes	Hilisemaid erijooni lõunaeesti murdes
1) ks : <i>uksed, maksame, viiks</i> ;	1) ss : <i>usse, massame, viiss</i> ;
2) tk : <i>sitke, sõtkuma, katkuma</i> ;	2) kk (k) : <i>sikke, sõkma, kakma</i> ;
3) g, b, m : <i>magan, kibe, pime</i> ;	3) kk, pp, mm : <i>makka, kippe, pimme</i> ;
4) d : <i>tuled, õpid, mak-sad</i> ;	4) <i>tulet, opit, massat</i> ;
5) b : <i>annab, valab, seab</i> ;	5) p : <i>annap, valap, säep</i> ;
6) oo : <i>kool, tooma, hoop</i> ;	6) uu : <i>kuul, tuuma, huup</i> ;
7) ee : <i>keel, meel, teeb</i> ;	7) ii : <i>kiil, müil, tiip</i> ;
8) ea : <i>hea, pea, sead-ma</i> ;	8) ää : <i>hää, pää, sääd-mä</i> ;
9) õe : <i>võeras, põesas, hõeruma</i> ;	9) õõ : <i>võõras, põõsas, hõõrma</i> ;
10) a (järgsilbis): <i>küla, püha, kül-mama.</i>	10) ä (järgsilbis): <i>külä, pühä, kül-mämä.</i>

Põhjaeesti ja lõunaeesti murde kõrval eristatakse kolmandana kirde-eesti murret, mida kõneldakse Soome lahe rannikul Tallinna ja Narva vahelisel alal. Selle murde vanadeks kihelkondadeks on Jõelähtme, Kuusalu, Haljala, Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi ja Vaivara. Kirde-eesti murdes puudub vältevaheldus, mistõttu selle ala inimesed ei suuda teisevältelisi sõnu õigesti hääldada. *b, d, g* asemel on *p, t, k* (nagu soome keeles): *tupa, koto, väki* jt., sisseütlevas sageli *-je*: *tupaje, kotoje*, eitusverb pöörduv (*en, et, ei ole*) jne. Et murdel on ühiseid jooni Turu ümbruse murretega, siis nimetatakse kirde-eesti murret ka soomepäraseks eesti murdeks.

Juminda meri on jo vanast ajast kurikuulus. On siel inimesi ja laevu uppund ja pohja mend. Kura lahes on üks sügäv auakoht, kuhu ige kahekümmekuue aasta tagand pidi üks inimene uppuma. Siel pidi olema suur

viekieris, kus inimene enämb väljä ei saa, kui ühekerra sinne juba sattub. Sedä auku pidi nimedetama Kurasi auguks.

Sääre otsas on kaks laeva pohja mend. Üks laev oli tuld suure tormiga just kivesse. Moned inimesed olid ige pääsened, aga enämb jagu oli surma saand. Pääle sedä oli ajand surni inimesi ühetoise järel maale.

Üks vanamies oma tüttäregä mend ka mere ääre käümä. Oli nähnd üht atruhunniku ja arvand, et sie on üks maaleajand surne matrus. Oli siis kärätänd ruttu tüttärelle: «Tiina, mene iemäle! Siin on üks väljamaalane!» Sest ajast saadik üöllä igäühele, kedä ei taheda parajasti nähä, samate, nagu sie vanamieski üttel.

Pääle selle tehned inimised Jumindalle surnuajja. Iljemb oli tehtüd kabel ka, aga sedä ei ole enämb järel.

(Näide Kuusalu murrakust.)

Laadadel oli neid pali, aga küläs käidi kaa, oli neljakandiline kast, väntä küljäs. Üks jalg oli all. Mies sõisas juures, rihm oli ümbär piha ja ümbär kasti ja tõine käsi oli kasti pääl, et ümbär ei kukku. Kastil oli üks sahtel, sääl olid kuväärid — sinised ja ruasad. Pääl oli traat, traadi pääl oli kõllane leppa lind. Müts oli kasti küljäs, kes pani raha, siis mies pani lei jerkasti mängima ja ütlläs linnule, et anna kas siis mehele vai naisele, kes siis raha pani. Siis lind võttas nokkaga. Mehele andas sinise kuvääri ja naisele ruasa. Sääl kuvääri sies siis oli tuleviku ennustus, kuda saad siis elama, kas saad mehele vai saad naise ja kuda sul elus õnn on ja. Pilt oli kaa sies, naisel oli mõni pilt, kurg pääl, ja miestel tütrikuije pildid.

(Näide Jõhvi murrakust.)

Üks mees es lähe ilmaskid kirku, tegi ega pää argipäeva tööd kodu. Juhtus ühe korra õpetajaga kogu tee pääl. Õpetaja ütleb: «Ma tahtsi sind noomida, sa äbemata loom. Tiutad pühapäavad ja tule mitte kirku. Ja kui sa üks kord ära sured, sind pannaste ouda ja sa tõused säält jälle üks kord üles. Siis su silmad on lahti, sa nääd, et sa oled pörgus. Mis tahad siis ütelda?» Mees vastab: «Mis ma sääl muud üttele, kut tere oomigust, õpe-

taja ärra.» — «Kudas tohid nõnda rääkida?» — «Kudas mitte, sest kui ma peaks pörgus olema, siis pead sa koo säääl olema, sest me oleme jo mõlemad ega pühabe kõhu pärast platsis.»

(Näide saarte murde Jämaja murrakust.)

Enne vanaste old näilla aeg. Põld leiba süija, muutku korjasime põdra sammalt ja saeburu õeruti katki ja tehti leevaks. Nä, Madikse õpetaja müind seda vaeste inimestele. Ei old karduleid kevade. Isa tõi siemne karduleid kotiga, pand koti aita. Me tegime augu sisse ja tõime, kuorisime, tahtsime suppi kietta. Isa jääb aita, vuatab: kott vajob ja vajob. Tema mõeld este, et iirid, pärast näind: kotil auk sies. Tuleb tupp: «Mädand teid olema, tassind kõik karduled ää!» Meil olid tükid kausis. Võttis korjas tükid kausist ää, läks pani maha. Ema ütles: «Mis vigurid sa tied?» Aga nää, karduled akkasid kasvama.

(Näide keskmurde Järva-Madise murrakust.)

Siis kui siäl Jaanil tuba tehti, meije läksime samlid kakma, kolmekkeisi lähme. Lähme nüid lepiku alla, kuuleme, et üks kahin, üks vihin ja kohin. Otsime, et mis ullu asi sii on. Üks sihuke põlve kont olli, karas ülespidi ja sädemed käesid. Lähme vendä kutsma. Aga mitte kuskilt puult enäm ei leind. Kui inimese kont, mis ülekohtost surma saand, siis sedäsi tegemä. Reaksime poestele. Poesid akkasid naerma, ei tohtind suutki lahti tehä.

Oless vend juures olnd, temä olli julgem. Rääksime teestele kodo, sihukke ullu asi olli meil. Üks ullu vigur olli siäl. Meije sõksime selle lepiku aluse läbi, mitte ei leind üles.

(Näide keskmurde Kolga-Jaani murrakust.)

Sirbige lõigati, nii sii olli alb tüü küll, väga alb tüü olli sii, jumal oitku, sii võt sellä. Nädäl aiga lõigat ikki talul rügä, ikki nädäl aiga igä päe. Ommuku vara minti lõikame senigu õhtuni, aga sis säääl es ole sedäsi, et seitse tunni või kahessa tunni, ikki päev otsa. Ja sis tetti na akki. Noh panti püsti sedäsi, ladva ülespoole ja tüve

allapoole, sinna panti sis kaits kolm vihku pääle mis kinni seotti ja panti nii pääss pääle sinna. Senikavva ku neid säält sōs võtma akati ja pesmä akati, sis panti na püsti üles parsile. Panti katelt rialt, kui olli ninda kõrge sie tare lagi. Panti kattelt rialt üles ja kui neid sis maha säält võeti, sii olli jälle üits alb tüü. Vägä alb tüü.

(Näide mulgi murde Halliste murrakust.)

Kui sii külä nakse siin Paaslangi veske man kasuma, sis panti tälle nimess Roosililli alev. Tõnnisse peremiiss and krunte ja egaüits võis neid osta ja endäle tare tetä. Varsti olli neid joba kuus vai säetse. Sillaotsa olna edimäse ollu, aga võipolla olli ka Söödi rahvas. Sis nakseva inimese siin tülitsemä ja kaklema, minu Jaan sis üttelgi, et sii ei ole üteki Roosililli alev, sii om Jonni alev ja Kiusu külä. Nii sii Kiusu külä om jäänuki. Nooremba sedä ei taha, nemä ütlevä Paaslangi. Aga Paaslangi veske om üle jõe, siin om iki Kiusu külä.

(Näide tartu murde Rõngu murrakust.)

Inne ol kõrts kura puul tiid Halla Jaani majast edesi, kalde pääl vasta päivä. Parhilla omma säääl varõmõ. Hüä poole tiid naati kõrtsi sis tegemä, ku kivitiid naatti tegemä. Ma tiijä no tuud väega häste. Liiso esä ol tuul aiga tiivaht. Ku mu esäl tul kroonu pääle minek, sis tei viil kõrdsilõ ussi ja aknit. Tuukõrd ol sääne säädüs, et kiä om kolm aastat mõisa tüüh, tuul olõ õi sõaväkke minekut. Mul esä pässi ka ar.

Kõrdsil ol kats jako: koolitõtuusilõ ja lihtjaolidsilõ. Lihtjaolidseh otsah olli niisama küläinemise ja kiä voori pääl olli. Kespaigah elli kõrdsipidaja. Tõõnõ ots ol säksu jago, säääl olli herrä ja paroni. Ma näi esi, ku sügüse läti paroni veije ummi latsi kuuli ja keväjä tõije tagasi. Rassõ tõlla jäije sügüse kõrdsi ette sisse, sis sillutedi kõrdsiedine kivvega ar. Mõnõl tõllal ol kattõsa hobõst iih, kõik üttesugusõ karvaga nigu ua häierme. Üts tõld ol ni rassõ, et jaama ette es aettagi, jäteti tii pääle.

(Näide võru murde Misso murrakust.)

Vanade eestlaste maa-alad jagunesid maakondadeks ja kihelkondadeks. Muistsed maakonnad olid Harju, Järva, Viru, Jogentagana, Vaiga, Mahu, Ugandi, Sakala jt. Enamasti kuulus igasse maakonda mitu kihelkonda. Mõned maakonnad (Vaiga, Mahu) olid siiski suhteliselt väikesed. Et muistsed eestlased ei moodustanud ühtset riiki, siis olidki maakonnad tähtsamateks üksusteks. Eestlased ise nimetasid end vastavalt harjulasteks, järvalasteks, virulasteks jne. ning igas maakonnas kujunesid oma keelised erinevused. Neist ongi kujunenud saarte, lääne-, kesk- ja idamurre, mis moodustavad ühtekokku **põhjaeesti murderühma**. Seda kõneldakse laial maa-alal Peipsi järvest Läänemereni ning Soome lahest Emajõe jooneni. **Lõunaeesti murderühm** jaguneb mulgi, tartu ja võru murdeks.

Eestlaste vanade kihelkondade piirid püsisid ka pärast meie esivanemate alistamist, sest kirikud ehitati enamasti kihelkondade keskustesse. Sellisel säilisid ka kihelkondlikud murdeerinevused. Feodaalajal, kui eestlased olid pärisorjuses, puudus igasugune liikumisvabadus ning olemasolevatele vanadele erinevustele tekkis igas kihelkonnas juurde uusi. Vastavalt sellele saabki kõnelda Rannu, Haljala, Kuusalu, Kodavere, Halliste, Rõuge, Räpina jt. murrakutest.

Pärisorjusest vabanemise järel (Eestimaal 1816. a., Liivimaal 1819. a.) jäid eestlased endiselt orjusse ning liikumisvabadus oli ikkagi piiratud. Seoses rahvusliku liikumisega tekkis möödunud sajandi keskel eesti rahvuslik kirjakeel, kuid murdeerinevused püsisid edasi. Hoolimata kirjanduse, ajakirjanduse, kooli, raadio ja televisiooni ühtlustavast mõjust käesoleval sajandil on murdejooned visad kaduma ning nad avaldavad mõju eesti keele õppimisele ning põhjustavad eksimusi kirjakeele normide vastu. Nii hääldavad saarlased *õ* asemel *ö*, kirde-eestlased teise välte asemel kolmanda välte ja jätavad häälikud peenendamata, keskeestlased ütlevad pika vokaali asemel diftongi (*tiieb, kierab, moa, soab, tüö, vüö* jt.), lõunaeestlased kasutavad tugevat *s*-häälikut (*varessed, katussed, karjussed, saass, viiss* endise või kirjakeelse *ks*-ühendi asemel) jne. Palju vigu on ka sõnade *k ä ä n a m i s e l* (sulgudes õiged vormid): *pesasi, onusi, tädisi (pesi, onusid, tädisid); piigaid, tupleid, summi (piigasid, tublisid, summasid); mõisade,*

kõrbede, pärlide, küpsede (**mõisate, kõrbete, pärlite, küpsete**); mõisu, küpsi, kõrbi, pärle (**mõisaid, küpseid, kõrbeid, pärleid**), suhkurt, tuhkurt, meetert (**suhkrut, tuhkrut, meetrit**), kartult, nädalt, vedelt (**kartulit, nädalat, vedelat**), söesete, paesete, vaesete (**söeste, paeste, vaeste**), endiseid, lahtiseid, lõhkiseid, õhtuseid (**endisi, lahtisi, lõhkisi, õhtusi**), juukste, omakste, vennakste (**juuste, omaste, vennaste**), peenete, peeneid (**peente, peeni**), ämblikute, eesrindlikute, maastikute (**ämblikkude, eesrindlikkude, maastikkude**), ämblikuid, eesrindlikuid, maastikuid (**ämblikke, eesrindlikke, maastikke**), aknate, tütrete, västrate (**akende, tütarde, västarde**) jt. Niisama on vigu ka pööramisel: ei tulla, ei süüa, ei viia (**ei tulda, ei sööda, ei viida**), pesesin, pesesid, peses (**pesin, pesid, pesi**), lasin, lasid, lasi (**lasksin, lasksid, laskis**), lõppeb, sattub, kukkub (**lõpeb, satub, kukub**), taastata, otsustata (**taastada, otsustada**), laastada, rüüstata (**laastata, rüüstata**), öelsin, mõelsin (**ütlesin, mõtlesin**) jne. Murdevigu võib kohata kõikjal, isegi lausestamisel, näit. *Andres suri ära (Andres suri)*, *Tiit pani käed laua peale (Tiit pani käed lauale)*.

Säilinud murdejooned raskendavad kehtiva kirjakeele õppimist, sest igaüks peab õigeks seda, millega ta on harjunud. Sellest hoolimata suhtutakse murdeisse kui esivanemate pärandisse, mis paratamatult lakkab olemast seoses kultuurinähtuste levikuga. Kirjakeelne kooliharidus, kirjandus, ajakirjandus, raadio- ja televisioonisaated avaldavad ühtlustavat mõju ning murdejoonte hulk väheneb pidevalt. Murded on aga aluseks meie tänapäeva paindlikule kirjakeelele, nad rikastavad ka edaspidi meie keele sõnavara ja grammatikat. Niisiis on murded olnud väärtuslikuks allikaks, kuid tänapäeval on nende järkjärguline kadumine paratamatu. Mingil juhul ei tohi aga murrete kadumist vägivaldsete vahenditega kiirendada, niisama pole põhjust murret kunstlikult säilitada. Iga kodaniku esmaseks ülesandeks peab olema kirjakeele eeskujulik omandamine, sellest tuleb lahus hoida murre, mille valdamine pole kellelegi häbiks. Et eri murded on levinud kitsal alal ning erinevused on väga suured, ei peeta otstarbekaks neis avaldada teoseid, küll aga on murdeelemendid tegelaste individualiseerimisel ja kohaliku värvingu andmisel kirjanikele sageli abiks.

3. Varasemad teated eesti keelest ning eesti kirjakeele tekkimine.

Esimesel aastatuhandel m. a. j. on meie esivanemaist pelgalt juhuslikke või vaieldavaid kirjalikke andmeid. Vana-rooma ajaloolane **Tacitus** (u. 55—120) on oma teoses «Germania» nimetanud rahvast *Aestii*, mis võib märkida nii eestlasi kui ka kõiki Läänemere idakaldal elavaid hõime. Alles teisel aastatuhandel ilmuvad kindlamad kirjalikud andmed. Nii jutustatakse Nestori kroonikas «Jutustus möödunud aegadest» (XI—XII saj.) slaavlaste ja läänemeresoomlaste suhetest ning märgitakse vürst Jaroslav Targa retke eestlaste aladele ja Tartu kindluse rajamist a. 1030.

Ülitähtsaks allikaks on **Henriku** «Liivimaa kroonika», mis käsitleb aastaid 1184—1227. Ladinakeelne ajaraamat valgustab sakslaste saabumist Väina suudmesse, liivlaste ja lätlaste alistamist ning pikka sõda eestlastega aastail 1208—1227. Kroonikas leidub eesti isikunimesid (sulgudes tänapäeva vorm), nagu *Kyriawanus* (Kirjavane), *Lambite* ~ *Lambito* ~ *Lambitus* (Lembitu), *Maniwalde* (Manivalde), *Meme* (Meeme), *Wottele* (Vootele), *Ylo* (Ülo). Märksa rohkem on eestlaste maakondade, kihelkondade, külade jm. nimesid: *Igeteveri* (Igavere), *Gerwa* ~ *Gerwia* ~ *Gerwen* (Järva), *Carethen* (Kareda), *Culdale* (Kuldala), *Laidise* (Laitse), *Leole* (Lehola), *Lindanise* (Lindanisa, s. t. Tallinn), *Loppegunde* (Löpegund), *Mocha* (Mõhu), *Nurmegunde* (Nurmegund), *Odempe* ~ *Odenpe* (Otepää), *Raigele* (Raikküla), *Revala* (Rävala), *Sackala* ~ *Saccala* (Sakala), *Tarbata* ~ *Tharbata* jne. (Tartu), *Ugaunia* ~ *Ungania* (Ugandi) jt. Kroonika sisaldab ka üksikuid eestikeelseid sõnu, nimelt *malewa* (malev) ja *kylegunda* (kihelkond). Lause *Maga magamas*, mida kroonikas liivlane ütleb sakslastele, on nii liivi- kui ka eestikeelne.

Veelgi rohkem pakub keelelist materjali «*T a a n i h i n d a m i s r a a m a t*» (1241), sisaldades üle 500 Põhja-Eesti kohanime, näit. *Kalameki* (Kalamägi), *Arhukylae* (Aruküla), *Hergaenpae* (Härjapea), *Jogentagania* (Jõe-taguse), *Kuckarus* (Kukruse), *Raekaevaer* (Rakvere).

Üleskirjutajate ebajärjekindlusest hoolimata on XIII saj. jäädvustatud nimedel suur väärtus, sest nende kaudu

saab teateid ka eesti keelest. Selgub näiteks, et omastava käände lõpus oli *-n* (*Jogentagania*, *Odenpe*), et lõpu- ja sisekadu polnud veel toimunud (*Worcegerwe*, *Vsikylae*, *Raekaevaer*, *Kangelae*) jne.

Alates XIV saj. olid eestlased raskes orjuses ning nende keelest pole peaaegu midagi säilinud peale suust suhu kandunud rahvaluule. Alles XVI saj. seoses usupuhanõudisega, mis nõudis jumalateenistuse pidamist rahvakeeles, hakati saksa pastorite poolt ka eestlastele soetama emakeelseid usutekste. Kolm palvet sisaldab nn. **Kullamaa käsikiri** (kirja pandud XVI saj. kolmandal aastakümnel). Üksnes kaudseid teateid on 1529. a. trükitud liivi-, eesti- ja lätikeelsest raamatust, 1535. a. ilmus Saksamaal Wittenbergis **Wanradt-Koelli katekismus**, mis avastati juhuslikult alles 1929. a. Nimetatud teoste keel on nii kirjaviisilt, grammatikalt kui ka sõnavaralt saksa-pärane. Tõlgete autorid on halvasti osanud eesti keelt, mistõttu teksti on kergem mõista saksa keele abil. Kõigest hoolimata sisaldavad XVI saj. tekstid keelendeid, mis aitavad heita pilku eesti keele minevikku. Nii on omastava käände lõpus endiselt *-n*, kaasaütlevat väljendatakse omastava ja kaassõna *kaas* abil, käskivas kõnevii- sis esineb tunnus *-t*, eitusverb pöördub jne.

XVII saj. hakkasid kõrvuti arenema põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeel. Esimese heaks näiteks on aastaist 1600—1606 pärinev **Georg Mülleri** jutluste kogu, mis sisaldab suhteliselt heas eesti keeles 39 jutlust. XVII saj. ilmusid trükist **Heinrich Stahli** teosed, nende hulgas ka saksakeelne esimene eesti keele grammatika «Anführung zu der Esthnischen Sprach» («Juhatus eesti keele õppimiseks», 1637). Selle teose mõju oli äärmiselt suur, sest esitatud põhimõtteid rakendasid hilisemad autorid. H. Stahli teoses toetuti täielikult ladina ja saksa eeskujudele, mistõttu moonutati eesti keelt. Stahl leidis saksa keele eeskujul eesti keelest artiklid *see* ja *üks*, esitas needsamad kuus käänet, mis on olemas ladina keeles, pööras sõnu ladina keele verbivormistiku eeskujul jne. Stahli arvates tuli eestlastele õpetada õiget keelt.

Lehekülg H. Stahli grammatikast «Anführung zu der Esthnischen Sprach» (1637).

A. se Innimesse den Menschen /
 V. O se Innimenne O der Mensch /
 A. sest Innimessest } von den Menschen.
 selt Innimessest }

Pluralis.

N. needt Innimesset die Menschen /
 G. nende Innimessede der Menschen /
 D. neile Innimessele den Menschen /
 A. needt Innimesset die Menschen /
 V. O needt Innimesset O die Menschen /
 A. neist Innimessest } von den Menschen.
 neilt Innimessest }

Declinatio adjectivi & substantivi
Singularis.

N. armas mees / naine / lieber Man / Weib /
 G. armast meehest / naisest / liebē Mānes / Weibes
 D. armal meehele / naisele / lieben Māne Weibe
 A. arma meehe / naise / lieben Man / Weib /
 V. O armas mees naine / o lieber Man / Weib /
 A. armast meehest / naisest } vō dē liebē Mā / weib.
 armalt meehele / naisele }

Pluralis.

N. armat meehet / naise / liebe Mānner / Weiber /
 G. armade meehele / naisele / liebē Māner / weiber
 D. armalle meehele / naisele / liebē Mān weibern /
 A. armat meehet / naise / liebe Mānner / Weiber /
 V. o armat meehet / naise / o liebe Māner / weiber /

Väga raskepärane oli ka Stahli kirjaviis, mis sisaldas vöörtähti *q*, *w*, *c*, *y* ja mõningaid märke. Huvitav on aga autori sõnalooming, näit. **rahmato nachk** (*paber*), **metzhobbone** (*eesel*), **Saxamah kuck** (*kalkun*), **Haisoknöpit** (*lõhnanööbid*), **vissist** (*kindlasti*), **günnima** (*soovima*) jne. Ka lausestus on Stahli teostes saksapärane, sisaldades mõnikord siiski ka piltlikke ja rahvalikke väljendeid. Esitame näitena katkendi.

Banfet sedda tehhalle / teije üllembiffet / ninck wallitzejat /
erra piddafet ni alpar se Kurrati wehje / erra motleket / se nõibus
on üx pettus / unne / ninck tühine affi? Woip hend se Kurrat
põhrma õher Englix sest walgkust / woip temma kaidkast Maddut
tegfema / woip temma weffi werrex tegfema / woip temma kon-
nat tegfema / ninda kudt temma Egypti mah fiddes / Runninga
Pharaoni eddes / lebbi needt nõidat nende lausmiije kahs / teh-
nut on: Sihs woip temma kahs ommat wandtut truwit orjat
Gunti / Karro / tuhlißpaßka / ninck monne muh negko fiddes
fahtma / fo pohle temma / ninck nemmat tachtwat . . . (Teoses
„Leyen Spiegel“ III, 1641, lk. 293—294.)

H. Stahl sai oma teostega saksapärase kirjakeele fikseerijaks ning mõjustas oma grammatikaga ka järgnevaid autoreid, kes jätkasid Stahli poolt alustatud põhjaeestilist kirikukirjandust. Põhjaeesti kirjakeelt jätkas Stahli teoste vaimus **Heinrich Göseken** oma 547-leheküljelises grammatikas «*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*» («Juhatus eesti keele õppimiseks»), mis ilmus 1660. a. Tallinnas, toetudes kõige rohkem läänemurdele. Gösekeni grammatika sisaldab saksladina-eesti sõnastiku, milles on üle 10 000 eestikeelse sõna. See on suurim eesti sõnavarakogu XVII sajandist.

Stahli ja Gösekeni kõrval ei suuda G. Saleman, R. Brocmann jt. autorid oluliselt mõjustada XVII saj. põhjaeesti kirjakeelt.

Lehekülg H. Gösekeni teosest «*Manuductio ad Linguam Oesthonicam* (1660).

ein bedeckter Wage/ Kumū (Kartuffel) Ka töld.
ein Baur Wage/ mahwancker.
unbeschlagen Wage/ Wancker.

Wagener/ (carpentarius Rademacher)
wanckri = Ratti = Tölda = Sepp.

Wagen Korb/ (corbis) Wanckri Korw.

Wagenichmer/ (axungia) Törw/ Kaswa.

Wagen Leis/ (orbita) Wanckri jelgt.

Wage/ damit man wieget/ Wahgt.

Hand Wage/ (libra portatilis) Kessi weddo.

Schnelwage/ (statera) pehsomer/
marcka (möhta) pub.

Wage mit zwey Schüssel/ (bilanx) üx weddo
möht Kabhe wahgne Paas.

Wage Balck/ (scapus) weddo palck.

Wagemeister/ (libri pens) weddo meister.

WagRecht/ (æquilibrium) öigte weddo.

Waggericht/ (trutina)

WagSchüssel/ (lanx) weddo wahgten.

wagginglen (examen) Keeleken/weddo Keeleken
Wah.

Wahl/ (optio) meeelwald/ (lubba) wallizeda

Wählen/ (eligere) wallizema & wahlima.

Wahn/ (Mangel) puhdo.

wahn/ (Meinung) opinio) lubleminne.

Wahnsinnig/ (insanus) ep olle öigte meel.

Wahnwitz/ (delirium) hull meel.

Wahr/ (adject. verus) tössi / tötte.

Wahrhafftig/ verè, töhst/ töddest.

Rööbiti areneb lõunaeesti kirjakeel, mille eeltingimus-
 teks olid erinev murre ja Lõuna-Eesti allumine Poola
 riigivõimule, samal ajal kui Põhja-Eesti kuulus Root-
 sile. Erinev kirjakeel säilis Lõuna-Eestis ka pärast Poola
 võimu asendumist Rootsi omaga (1629). Teostest on olu-
 lised praktilise kallakuga «**Agenda Parva**» (1662. a.),
Joachim Rossihniuse kaheosaline kiriklik käsiraamat
 «Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in
 sechs Hauptstücke verfasst» («Hr. dr. Mar-
 tin Lutheri katekismus, koostatud kuues peatükis») ja
 «Evangelia vnd Episteln auff alle Sonnt-
 age durchs gantze Jahr» («Evangeeliumid ja
 epistlid kõigiks pühapäevadeks terve aasta kohta»), mis
 ilmus 1632. a. Riias, **Johann Gutslaffi** lõunaeesti keele
 grammatika «*Observationes Grammaticae
 circa linguam Esthonicam*» («Grammatilised
 vaatlused eesti keelest»), mis ilmus 1648. a., ja **Adrian
 Virginiuse** «*Wastne Testament*» (1686. a.). Vör-
 reldes põhjaeesti kirjakeele puise saksapärasusega on
 lõunaeestilised teosed palju ladusama sõnastusega ning
 kajastavad õigemini kõneldavat keelt. Ka ortograafia on
 lihtsam, kuigi saksa eeskujud on jätnud teoseisse oma
 jälje. Ilmunud teostest on eriti hinnatav Rossihniuse
 teoste keel, samuti Virginiuse rahvapärased vormid ja
 sõnad (*tennu, uskjille, elliwä, Taiwatte, man, Usaida,
 Zirgul* jne.).

XVII saj. lõpul algas eesti keele teadlik korraldamine
 ning võitlus Stahli saksapärase kirjaviisi vastu (juba
 Adrian Virginius oli heitnud välja võõrtähti). Sajandi
 lõpul korraldatud piiblikonverentsidel (1686. ja 1687. a.)
 arutleti põhjalikult kirjaviisi. Kuigi Põhja-Eesti esindajad
 püüdsid iga hinna eest säilitada Stahli saksapärasest kirja-
 viisi, ei suutnud nad noorte seisukohtadele leida küllalda-
 selt vastuväiteid. Eriti ägedad olid Adrian Virginius ja
Bengt Gottfried Forselius. Viimane on tuntuks saanud
 oma ettepanekutega heita eesti keelest välja võõrtähed
c, f, q, w, x, y, z ja kaotada *h* pikendumärgina ning kir-
 jutada selle asemel kahekordne vokaal (seega *Mahl* ase-

Lehekülg *Johann Gutslaffi* teosest «*Observationes Grammaticae circa
 linguam Esthonicam*» (1648).

Præteritum Perfectum

Singulariter.

Wöissi minna olnu ollema Utinam fuissen,

Wöissit sinna olnu ollema Utinam fuisses,

Wöis temma olnu ollema Utinam fuisset.

Pluraliter.

Wöissime meye olnu ollema Utinā fuissetus,

Wöissite teye olnu ollema Utinam fuissetis

Wöissit nēma olnu ollema Utinam fuissent.

Futurum Singulariter.

Wöissi minna sama ollema Utinā sim futurus,

Wöissit sinna sama ollema Utinam sis futurus,

Wöis temma sama ollema Utinam sit futurus.

Pluraliter.

Wöissime meye sama ollema Utinam simus
futuri,

Wöissite teye sama ollema Utinā sitis futuri,

Wöissit nemma sama ollema Utinā sint futuri.

CONJUNCTIVUS

Præsens Singulariter.

Eth minna olle Ut sim,

Eth sinna ollet Ut sis,

Eth temma om vel olefe/ Ut sit. Has olnes
Num foriè sit.

Plus

alem in (d) ut dissyllaba in (us) ut: Fusine/
 Feuerich / Gen. Fulsif / Acc. pl. Fulsifid / sic,
 Wälline/ das flach Land ist/ hilline/ langsam/ se-
 fuggune/ dergleichen/ kahhe-kolme. &c. jalgne/ zwey-
 drey-füssig/ Weikine contr. weike/ klein.

Hobbone, ein Pferd Gen. Hobbose.

Hobbens / Hobbesse

Acc. Houst / Gen. plur. Houste

Hobbest / Hobbeste.

Dat. plur. Houstelle / Acc. plur. Hobbusid

Hobbestelle / Hobbesid.

Abl. plur. Houstest

Hobbestest

NB, Si forsitan Diminutiva in (enne) contrahuntur in (fe) in Nominativo, Genitivus tamen & reliqui Casus formantur ex non contracto ut Wennikenne/ Brüderlein/ contractè Wennike/ Genit. Wennikesse &c.

Declina Zanimenne vel Zanimiane ein Mensch.

Singularis.

Pluralis.

N. Zanimenne /

N. Zanimessed.

G. Zanimesse /

G. Zanimesse.

D. Zanimessele (l.)

D. Zanimessele (l.)

Acc. Zanimest /

Acc. Zanimessi.

Abl. Zanimessest.

Abl. Zanimessest.

sic messallinne ein wildes Thier / lossillanne ein
 Greter/ sic pliffukenne/ contractè pliffuke klein &c.

mel *Maal*). Forselius esitas teisigi lihtsustavaid ettepanekuid, mis tekitasid vanameelsetes suurt vastuseisu, kuid mis aastate pärast siiski enamasti vastu võeti. Forselius koostas aabitsa, milles rakendas oma seisukohti, ühtlasi rajas ta Tartus õpetajate seminari, kus tema ideed idanesid. Forselius hukkus 1688. a. ning tema tööd jätkas **Johann Hornung**, kes valdas eesti keelt hästi. 1693. a. ilmus Riias Hornungi «*Grammatica Esthonica*» («Eesti keele grammatika»), milles rakendati mitmeid Forseliuse põhimõtteid. Vormiõpetuse esitamisel lähtus autor eesti keelest enesest ning heitis välja Stahli ja tema kaasaegsete poolt loodud võõrapärased vormid. Võitlus Stahli saksapärase kirjaviisi ja Forseliuse-Hornungi nn. vana kirjaviisi pooldajate vahel kestis paar-kümmend aastat. Sajandivahetuseks aga pääsesid uuen-
duslaste ettepanekud trükistesse ning võib kõnelda vana kirjaviisi võidust.

4. Vana kirjaviisi ajajärk.

Kuigi vana kirjaviis oli oma reeglites järjekindel ning vastas saksa keele ortograafiale, polnud ta kaugeltki häälduspärane. Lühikese vokaali järel märkis kahekordne täht ühekordset konsonanti, näit. *Temma, Jummal, Koddõ* tuli lugeda *tema, jumal, kodo*; kui konsonant kirjutati ühekordse tähega, oli eelnev vokaal pikk, näit. sõnu *kele, ramat, kuluta* tuli lugeda *keele, raamat, kuuluta*; vokaali *õ* märkis ikka *ö*, näit. *römoga, õppetus, önnis*. Selliseid mittehäälduspärasuste reegleid oli teisigi, kuid üldkokkuvõttes oli vana kirjaviis ikkagi järjekindlusetust Stahli ortograafiast sammuks edasi.

XVIII sajandi algul tabas meie maad raske Põhja-sõda, mille järel Eestimaa liideti Venemaaga. Rootsi võimu ajal oli valminud käsikirju, mida sõja tõttu ei suudetud trükkida. 1715. a. ilmus põhjaeesti kirjakeeles mitmekordselt redigeerituna «Uus Testament». Juhtivaks autoriks kujunes Põhja-Eestis töötav **Anton Thor Helle**,

kes 1732. a. avaldas 419-leheküljelise teose «Kurtz-gefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache» («Lühike eesti keeleõpetus»), mis sisaldas ulatusliku 7000-sõnalise sõnastiku, 525 vanasõna ja kõnekäändu, 135 mõistatust jms. Ilmunud grammatika jätkas vana kirjaviisi traditsioone, olles ühtlasi aga rikkalikuks eesti keele allikaks. A. Thor Helle võttis osa ka kirikukirjanduse tõlkimisest ja trükki ettevalmistamisest. Kollektiivselt tõlgitud ja viimistletud põhjaeestikeelne piibli käsikiri toimetati trükki ning see ilmus 1739. a. pealkirjaga «Piibli Ramat». Sellel oli äärmiselt suur tähtsus eesti kirjakeele edaspidisel kujunemisel: kõigepealt saavutas juhtiva koha põhjaeesti kirjakeel, mis kujunes hiljem ka eesti rahvusliku kirjakeele aluseks; lisaks sellele oli piibel kõige kättesaadavamaks teoseks lugemaõppimisel ning maailmast teadmiste saamisel. Ühtlasi oli piibli ilmumine nagu kokkuvõtteks aastakümneid kestnud vaidlustest ortograafia ümber.

XVIII saj. teisel poolel on märgata ka ilmaliku kirjanduse kujunemist. Sel alal on tähtsaks autoriks **August Wilhelm Hupel**, kellelt 1780. a. ilmus ka mitmekesine «Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte» («Eesti mõlema põhimurde grammatika»). Hupel töötas Põltsamaal ning oli mõnel määral tuttav lõunaeesti murdega. Tema keeleõpetus sisaldab nii põhja- kui ka lõunaeesti murde ainestikku. Eriti hinnatav on keeleõpetuses leiduv sõnastik (15 000 eesti sõna), mida täiendas teose teises trükis (1818. a.).

Ilmalikest teostest on olulised XVIII sajandi viimasel veerandil ilmunud idüllilised armastusluuletused («Toomas ja Liisu», «Tiiu tasane ja helde»), 1731. a. ilmuma hakkav «Eestimaa Rahva Kalender», 1766. a. Põltsamaal P. E. Wilde ja A. W. Hupeli poolt asutatud esimene eestikeelne ajaleht «Lühhike õppetus». Ka nende allikate keel on vana kirjaviisi kohane. Toome järgnevalt näitena «Lühhikese õppetuse» tiitellehe teksti.

Lühhike õppetus mis sees monned head rohhud täeda antafse, ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto, et se kessel tarwis on, woib moista, kuido temma peab nou otfima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures. Selle kõrwas

on veel muud head nouud, õppetused ning maenitused leida, feif meie Eesti ma rahwa kasjuts ning siggidusjeks illespantud esjimenne tüt.

XVIII saj. võib täheldada jutukirjanduse kujunemist. 1739. a. pärineb «Hanso ja Mardi jut», 1872. a. ilmus **Fr. W. Willmanni** jutu- ja valmikogu «Juttud ja Teggud kui ka Monningad Õppetused mis maiapiddamisse pär-rast tarwis lähtwad», samuti **Fr. G. Arveliuse** jutukogu «Üks Kaunis Jutto- ja Õpetusse-Ramat». Järgnevasse sajandisse langevad Saaremaa autori **J. W. L. Luce** kaheköiteline «Sarema Jutto ramat» I—II (I — 1807, II — 1812) ja **O. R. Holtzi** «Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks» (1817). Ka jutukirjanduses kasutati vana kirjaviisi, kuid autorid olid ebajärjekindlad ning seetõttu leidis jooni nii varasemast ortograafiast kui ka häälduspärasest märkimisviisist. Autorite suhtumine nii lugejasse kui ka eesti keelesse oli erinev: Fr. W. Willmanni jutud muutusid nende põnevuse ja huumoriküllasuse tõttu kiiresti loe-tavaiks, Fr. G. Arvelius süüdistas aga talurahvast hooletuses, rumaluses ja laiskuses, eesti keelt pidas ta vähe-arenenuks, mistõttu tema jutte ei tahetud lugeda. Et palad olid enamasti tõlgitud või mugandatud saksa keelest, siis oli neis palju võõrapärasusi, mis raskenda-sid teoste sisu mõistmist.

Möödunud sajandi algul muutusid Baltikumis nii majanduslikud kui ka kultuurilised tingimused. 1816. a. vabastati eestlased Eestimaal ja 1819. a. Liivimaal päris-orjusest. Saksa soost valgustajad **G. Merkel** (1769—1850) ja **J. V. Petri** (1762—1851) olid juba enne nõudnud Baltimaade talupoegade orjusest vabastamist. Kuigi talurahvareformid ei toonud kaasa olulisi muutusi eest-laste majanduslikus olukorras, avaldas see mõningat mõju vabameelsetele saksa haritlastele. Pärnu pastor **Johann Heinrich Rosenplänter** (1782—1846) andis aastail 1813—1832 välja ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» («Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmi-seks»), mille 20 köidet sisaldavad teaduslikult hinnata-vaid kirjutisi eesti keele grammatika ja sõnavara alalt, arvustusi varasemate grammatikate kohta, uurimusi

eesti keele üksikküsimustest, rahvaluulest jms. Ajakirja kaastööliseks olid muuhulgas esimene eesti soost keeleteadlane ja luuletaja Kr. J. Peterson, keelemees O. W. Masing, soome teadlane A. J. Arwidsson jt. Ajakirja toimetaja J. H. Rosenplänter oli veendunud, et kirja-keele aluseks peab olema rahva hulgas kõneldav keel, mis on küllalt rikkalik. Et soome keel on eesti sugulaskeel, pidas ta tarvilikuks eeskju otsida sellest keelest. Niisugune seisukoht oli täiesti vastuolus Stahlist alates levinud toetumisele saksa eeskjudele.

Kristjan Jaak Peterson (1801—1822) tutvustas ajakirjas eesti keele käänete tarvitamist, täis- ja osaobjekti esinemist, eesti keele konsonantide tähendusvarjuundeid jm.

Otto Wilhelm Masing (1763—1832) avaldas kirjutisi «Beiträgedes» ja mitmetes oma väljaannetes, nagu «Pühhapäwa Wahhe-luggemissed» (1818), samuti väljaandes «Marahwa Näddala-Leht» (1821—1823, 1825). Ta vabastas eesti keele saksapärasest lausestusest, rikastas sõnavara ja tegi rea ettepanekuid kirjaviisi lihtsustamiseks. Viimased põhjustasid suurt vastuseisu, mistõttu Masing sai oma seisukohti rakendada ainult oma väljaandes ja «Beiträgedes». Masing tegi ettepaneku ka õ ja ö eristamiseks (1816. a.). Tegelikult saavutas aga õ eluõiguse alles sajandi keskel tänu Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi toetusele.

Soome ajaloolane ja kirjanik **Adolf Ivar Arwidsson** (1791—1858) avaldas 1822. a. «Beiträgedes» eesti keele ortograafiast artikli, milles soovitas põhjalikult parandada eesti keele kirjaviisi ning võtta eeskjudeks soome keel. Arwidsson pidas õigeks kirjutada nii, nagu hääldatakse, seega *tema, tuleb, mina, mitte temma, tulleb, minna*, samuti *luu, puu*, mitte *lu, pu*. Arwidssoni veenvate ettepanekutega algaski nn. uue kirjaviisi propageerimine ning võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel, mis kestis mitu aastakümnet.

«Beiträgede» kaastöölised, eriti O. W. Masing ja A. I. Arwidsson, suutsid veenvalt tõestada vana kirjaviisi puudusi. Kui 1838. a. loodi Õpetatud Eesti Selts, hakati siingi arutama kirjaviisi muutmise võimalusi. Uue pooldajateks kujunesid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Aastail 1842—1850 oli Faehlmann ülikoolis eesti keele lektor ning soovitas korduvalt kirjaviisi muuta,

tehes ise rea parandusi, mida rakendati ÕES-i väljaannetes. Kirjaviisiraskustega puutus kokku ka Fr. R. Kreutzwald, kes hakkas kohe Faehlmanni toetama. Täielikult uue, nn. soome kirjaviisi loojaks kujunes Kuusalu pastor **Eduard Ahrens** (1803—1863). Ta esitas ortograafiareeglid, mis vastasid enam-vähem soome keelele. Uues kirjaviisis tuli pikki vokaale kirjutada alati kahe tähega, lühikest vokaali aga ühe tähega (näit. *luba, häda, pime, maa, rääkima, võõras*, mitte aga *lubba, hädda, pimme, ma, räkima, võras*). Oma ettepanekud esitas Ahrens 1843. a. ilmunud teoses «Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes» («Tallinna murde eesti keele grammatika»). Ahrensi küllaltki põhimõttelised ettepanekud põhjustasid õige suurt opositsiooni. Kõigepealt astusid uue vastu muidugi kirikuringkonnad, kuid ka Faehlmann, Kreutzwald ja Õpetatud Eesti Selts ei suutnud algul mõista häälduspärase kirjaviisi kõiki eeliseid. Ahrensit omakorda toetas Eestit külasthanud soome rahvaluuleteadlane **Elias Lönnrot**. Peagi veendusid Faehlmann ja Kreutzwald uue kirjaviisi eelistes ning hakkasid ka ise seda siin-seal tarvitama. 1845. a. alates hakkas Õpetatud Eesti Seltski uuesse kirjaviisisse suhtuma soosivalt. Varsti aga loobus Faehlmann Ahrensi toetamisest ning hakkas propageerima oma kirjaviisi, mis oli üleminekuvormiks vana ja uue kirjaviisi vahel. Selles on kirjutatud «Piibo jut», millest katkend:

*Kül on mõnigi talw jo puhunud üle ta aua,
Ika mo tuwike weel armas ja kallis mul on,
Ika mo süda weel naerab, kui tuletab piibo*
meelde
Mõnda kadunud ead — kadunud? igawad ead!

Pärast Faehlmanni surma 1850. a. oli olukord eesti keele ortograafia alal üsna segane. Uue kirjaviisi kaitseks astus 1850. a. paiku välja Peterburi Teaduste Akadeemia liige **Andreas Johann Sjögren** (1794—1855), avaldades innustavat mõju Kreutzwaldile, kes sai hoogu keeleliseks tegevuseks. Ühtlasi mõistis ta, et vana kirjaviisi pooldajateks on sakslased, uue esindajateks aga eesti keele head oskajad. 1852. a. alates oli Kreutzwald

täielikult uue kirjaviisi toetaja. Ahrensi grammatika teise trüki (1852) võttis ta heatahtlikult vastu.

Möödunud sajandi keskel kujunes seoses rahvusliku liikumisega ka rahvuslik eesti kirjakeel. Ikka rohkem autoreid võttis omaks uue kirjaviisi. Vana kirjaviisi kaitsjaks kujunes populaarse eesti ajalehe «Perno Postimees» toimetaja **Johann Voldemar Jannsen** (1819—1890). 1857. a. avaldas Kreutzwald oma teose «Kilplaste imevärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tännini weel üleskirjutamata jutud ja teud. Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersolgitud», milles pilgati vana kirjaviisi pooldajaid järgmiselt: *Kuis tohib üks mõistlik tark kirja mees sõna kirjutada, kus «sanna» peab seisma ehk «Sannumetoja» kohta sõnumitooja panna, ja seda viisi kõik vanast päritud kunstlikud jooned kui «temma, minna, sinna, nimmi» ja nende sarnatsed: tema, mina, sina, nimi etc. kirjutada, et kirja sõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mite raamatust. Aga ehk kül meil seda kartust ei ole, et Kilplas kedagi niisugust rumalust saaks hakama hääks kiitma ehk tegema, siiski tõuseb kartust, rahvas võiksid muul maadel mõne saea aasta pärast nõnda kirjutama hakata.*

Hoolimata Kreutzwaldi ja tema mõttekaaslaste kirjutistest püsis vana kirjaviis. Kõige suuremaks uue kirjaviisi vastaseks osutus harjumus. Senine kirikukirjandus oli vanas kirjaviisis, koolides õpetati vana kirjaviisi, ilmuvad ajalehedki trükiti vanas kirjaviisis — kõik see oli liiga võimas vastane uuele ning harjumatu. 1860.—1864. a. süvenesid lahkkelid Jannseni ja Kreutzwaldi vahel, õpetatud Eesti Selts loobus uue kirjaviisi toetamisest, mistõttu Kreutzwald kippus üsna üksi jääma. Teda toetas otsustaval hetkel tuntud kultuuritegelane ning keeleteadlane **Jakob Hurt** (1839—1907) oma brošüüriga «Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi» (1864). Veel kord esitati nõue kirjutada hääldamise järgi. Brošüürile järgnes vaidlus Jannseniga, kes tunnistas uue kirjaviisi kahjulikuks ja asjatuks ettevõtmiseks. 1865. a. oli võitlus haripunktis, kusjuures uue kirjaviisi pooldajate eesotsas olid Kreutzwald ja Hurt, vana kirjaviisi kaitsesid vanameelsed pastorid ja kooliõpetajad eesotsas Kõrberi ja Jannseniga.

1866. a. lülitus võitlusse **Carl Robert Jakobson** (1841—1882), avaldades oma aabitsa ja lugemisraamatu uues kirjaviisis. Jakobson tõestas, et vana kirjaviisi pooldajaiks on võõrad, uut kirjaviisi soovivad aga eesti haritlased. Seoses Jakobsoni tegevusega suurenes uue kirjaviisi pooldajate arv, isegi Jannsen loobus eitavast suhtumisest, kuigi ta oma ajalehte «Eesti Postimees» andis edaspidigi välja vanas kirjaviisis. Uue kirjaviisi pooldajaks kujunes ka Jannseni tütar **L. Koidula**. Järgnevail aastail jätkus uue kirjaviisi levik, millele aitasid kaasa nii ilmuvad ilukirjanduslikud teosed kui ka kooliraamatud. 1872. a. sai seoses J. Hurda ettekandega kirja-keelest Õpetatud Eesti Seltsis ja Jannseni «Eesti Postimehe» üleminekuga uuele kirjaviisile täielikult valdavaks uus kirjaviis. Muidugi ei olnud see veel ühtne: oli erinevusi Kreutzwaldi, Hurda, Jakobsoni ja Veske kirjutamisviisis, kõikjal aga rakendati jõudumööda põhimõtet kirjutada vastavalt hääldamisele. Endiselt jäi vana kirjaviisi juurde kirikukirjandus. Nii püüdis vana säilitada «Ristirahva Pühapäevaleht», mitmed kiriklikud raamatud ilmusid vanas kirjaviisis ja ka piibel jäi kirjaviisilt endiseks.

Võib siiski väita, et aastail 1872—1875 pääses võidule uus kirjaviis ning peaaegu kakssada aastat kehtinud vana kirjaviis jäi iseloomustama saksameelseid kirikukirjandusi.

5. Eesti rahvusliku kirjakeele arenemine kuni 1917. a.

Möödunud sajandi viimasel veerandil oli uus kirjaviis ainuvalitsevalt peaaegu kõikjal tarvitusel, kuid mõningad vaieldavused säilisid. 1877. a. tuli kokku kirjaviisikomitee, kes pidi saavutama kokkuleppe. Veske ja Jakobson lähendasidki oma seisukohti ning otsustasid edaspidi aluseks võtta Veske foneetilise printsiibi. Hakati eristama ka teist ja kolmandat veldet (*saani* — *saani*, *laeva* — *laeva* jt.). Lisaks sellele nõudis M. Veske aga otsest toetumist põhjaeesti keskmurdele (seega *tua*, *pian*), millega ei leppinud teised keelemehed, eriti J. Hurt. 1879. a. ilmus M. Veske «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis», milles autor püüdis oma seisukohti

täpsemalt põhjendada ja propageerida. Kuigi Veske kirjaviis osutus suhteliselt täpseks, oli selle puuduseks raskepärasmus, mis põhjustas vastuseisu. Koolimees **J. Kurrik** tegi oma töös «Kirjutamise õpetus» (1882) praktilise tähtsusega parandusi, keeleteadlane **K. A. Hermann** aga püüdis «Eesti keele grammatikas» (1884) luua ühtlust ning loobus teise ja kolmanda välte eristamisest kirjas. Järgnevail aastail toimusid ägedad vaidlused J. Kurriku poolt esitatud artikli «Üleüldiselt pruugitav kirjaviis» (1886) ümber. Ikka rohkem ja rohkem kindlustusid Ahrensi ja tema järglaste K. A. Hermann, J. Hurda jt. seisukohad ning loobuti M. Veske foneetilisest kirjaviisist. Sel ajal vallutas uus kirjaviis vana ortograafia positsioonid: 1886. a. ilmus uus testament, 1889. a. aga ka piibel uues kirjaviisis.

XIX ja XX saj. vahetusel toimus eesti rahvuskeele kiire arenemine. Sel ajal ilmnes muutusi ühiskondlikus elus, tootmises, teaduse, tehnika ja kultuuri alal. See kõik avaldus eriti selgesti sõnavaras. Keeles võeti näiteks kasutusele sõnad *seltskond*, *ühiselu* ja *koguelu* (kõik tähenduses 'ühiskond'), *töörahas*, *vabrikant*, *suurpõllupidaja*, *väikepõllupidaja*, *ametiühisus*, *streik*, *haiguskassa*, *palgatöö*, *rahapalk*, *sotsialismus*, *materialismus* jt. Paljud terminid olid kohmakad, nagu *pisielukas* 'bakter', *põhjusollus* 'materია', *juuksekarva-augukeste sooned* 'juussooned' jt. Aastal 1900 ilmus K. A. Hermann kavatsetava entsüklopeedia «Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri, hulga kujutustega kaunistatud» esimene köide, mis kajastas eriti ilmekalt eesti keele tollaegset seisundit. Allpool selle kohta näide.

Atrium oli vanade roomlaste maja keskpaik, ülevalt valgust sisse laskva lahtme, kuid hästi kaunistatud ja toredate riistadega ilustatud ruum, kujud, kujed, sambad, purtskaevud sees. — Anatomias on südame eeskambritel see nimi. Kura-poolne võtab verd, laseb ta päris kambreisse, kust läbi ihu läheb ja para-poolse kaudu jälle tagasi südamesse tuleb.

Käesoleva sajandi algul tugevnesid eesti haritlaste positsioonid Tallinnas ja Tartus! Kirjakeele arendamist suunati juba täie teadlikkusega. Aastail 1908—1910 toimusid neli keelekonverentsi, kus arutleti põhjalikult kirja-

keele arendamise võimalusi. Kuigi uus kirjaviis oli täielikult võitnud, ei lakanud vaidlused, sest põhja- ja lõunaeesti murde suured erinevused ei tahtnud mahtuda ühtsesse süsteemi. Konverentsidel arutati selliseid küsimusi, nagu pika vokaali ja diftongi kirjutamine (*hää ~ hea, vööras ~ vöeras*), *i*-lõpulise diftongi märkimine (*naine ~ naene, lainama ~ laenama*) jm. Uhtlasi ilmesid Tallinna ja Tartu esindajate eri arvamused, mis tegid otsuste langetamise küllaltki raskeks.

1910. a. asus **J. Tammemägi** koostama «Õigekirjutuse sõnaraamatut». Töö kujunes siiski kollektiivseks ning käsikirja aitas redigeerida J. V. Veski, kes sai hiljem silmapaistvaimaks eesti keelemnõunikuks. Sõnaraamat ilmus alles 1918. a. pealkirjaga «Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat».

Sajandi algul hakkasid kujunema ka kindlamad suunad eesti keele arendamisel. Juba 1905. a. revolutsiooni ajal oli «Noor-Eesti» rühmitusse kuuluv **Johannes Aavik** (sünd. 1880) avaldanud kirjutise «Eesti kirja-keele täiendamise abinõudest», milles nõudis sõnavara rikastamist uute sõnade tuletamise, murdesõnade kasutamise, tõlkelaenude ning võõrsõnade abil. Pärast Helsingi Ülikooli lõpetamist (1910. a.) muutus J. Aaviku tegevus eriti intensiivseks ning 1912. a. paiku kujuneski keeleuuenduslik suund, mis püüdis eesti keelest kõrvaldada vead, puhastada keel võõrmõjudest ning rikastada igakülgselt sõnavara. J. Aavik nägi selgesti, et eesti keel oli eriti saksa mõjude kammitsais, sõnavara vaene ega võimaldanud avaldada nõudlikke teaduslikke töid ega tõlkida häid ilukirjanduslikke teoseid. Tema arvates tuli keele kujundamisel arvestada rahvuslikku omapära, otstarbekohasust ja ilu. Nende äärmiselt tähtsate põhimõtete rakendamisel ei suutnud J. Aavik aga olla küllalt järjekindel. Tema tegevuses omandas juhtiva koha iluprintsiip, mis varjutas kõik teised. See avaldus selgesti artiklites «Ilusa keele kõlaline inetus» (1912), «Keele kaunima kõlavuse poole» (1912), «Mis on keeleuuendus?» (1916), «Keele ilo» (1917) jt. Ilusaks hakati pidama vokaalide ja heliliste konsonantide rohkest, inetuks aga helituid sulghäälikuid, *s*-häälikut, mitme kaashääliku ühendit jne. Vastavalt iluprintsiipidele tegi ta ettepanekuid nii grammatika muutmiseks kui ka sõnavara rikastamiseks. Nii

soovitas Aavik *da-lõputa* tegevusnime (*kirjuta, õpeta*), *i*-minevikku (*kuulin, laulin*), *te*-tunnuselist umbisikulist tegumoodi (*kirjuteti, kirjutetud*), *lle*-lõpulist alaleütlevat kaasrõhulise silbi järel (*lõppudelle, mägedelle*), *im*-üli-võrret (*suurim, pisim*), (*te*)*t*-tunnuselist kesksõna (*kirjutet, loet*), *nd*-tunnuselist kesksõna (*luband, ehitand*), *es*-sõna abil moodustatud lihtmineviku eitavat kõnet (*es tule*) jne., millest enamik jäi siiski keelde tulemata. Hoopis olulisemad olid lühikese mitmuse osastava, *i*-mitmuse ja lühikese sisseütleva reeglid, millega koos eesti keel omandas rea uusi väljendusvahendeid.

J. Aaviku keeleuenduslikku suunda toetas luuletaja ning keeleteadlane **Villem Grünthal-Ridala** (1885—1943). Temagi tunnustas iluprintsiipi ning tahtis keelt rikastada hulgaliselt uute sõnadega. Selles töös sattus ta aga äärmustesse, mistõttu tema luuletuskogud, samuti tõlked sisaldasid mitmekümneleheküljelisi sõnastikke, milleta lugejad poleks teostest aru saanud. Ridala tarvitas eriti palju saaremurdelisi ja soome sõnu.

Keeleuenduslike liialduste vastu astusid need, kes pidasid õigeaks kirjakeelt arendada olemasolevate elementide najal. 1906. a. avaldas J. Tammemägi artikli «Murdesõnad kirjakeelde», milles astus võõrsõnade hulgalise tarvitamise vastu, soovitades sõnu tuletada ja elustada murretest. Nende seisukohtade pooldajaks ning ühtlasi visaks edasiarendajaks sai **Johannes Voldemar Veski** (1873—1968), kelle nimega on seotud keelearenduslik suund. Veski väitis, et kirjakeele korraldamisel ja arendamisel on tarvis kasutada keeles eneses leiduvaid rikkalikke varusid. Neid leidub keele rikkalikes murretes, on tarvis üksnes head süsteemitunnet, et neid kirja-keelde sobitada.

Oktoobrirevolutsiooni-eelsel ajal tegutsesid veel Tartu Ülikooli eesti keele lektor **Jaan Jõgever** (1860—1924), kes toetas keelekorralduslikku suunda, **Kaarel Leetberg** (1867—1945), kes oli keele korraldamise ja arendamise vastu üldse. Sel ajal võtsid keeleelust osa ka mitmed kirjanikud. **E. Vilde** (1865—1933) pilkas oma paroodias «Tokerjad» («Uuel teel») keeleuenduslaste liialdusi, **A. H. Tammsaare** (1878—1940) käsitles oma artiklis «Keelest ja luulest» keele viimistlemist ning sõnade tähendusvarjundeid. Oma vaateid avaldasid veel **Villem Buk** (1879—1941), **Juhan Lilienbach** (1870—1928) jt.

Niisiis iseloomustas käesoleva sajandi kaht esimest aastakümnet eesti keele teadlik arendamine. Vanast kirjaviisist vabanemise järel asusid eesti haritlased suure innuga kujundama mitmekülgset suhtlemisvahendit. Selles töös tekkis iluprintsiipi ülehindav keeleuuenduslik suund eesotsas J. Aavikuga ja keelearenduslik suund eesotsas J. V. Veskiga. Nad mõlemad andsid oma panuse eesti keele arendamisse tsaristliku korra küllaltki raskestes tingimustes.

6. Eesti kirjakeel aastail 1917—1940.

Oktoobrirevolutsiooni käigus said Venemaa kõik rahvad võrdõiguslikeks. Kaotati ka senine keeleline ebavõrdsus ning rahvastele anti võimalus haridust saada emakeeles. Sellised õigused said ka eestlased. Järgnenud sündmuste ahelas eraldusid Baltikumi rahvad Nõukogude Venemaast ning tekkisid kodanlikud rahvuslikud vabariigid.

Eesti keel muutus ametlikuks riigikeeleks, alg- ja kõrgem haridus sai emakeelseks. Eesti keel pidi kiiresti hariduse, teaduse ja diplomaatia alal muutuma suhtlemisvahendiks.

Keele arendamist jätkasid keeleuuenduslased, kelle ettepanekuid rakendati aastail 1917—1925 eriti ilukirjanduses. Tekkis koguni lõhe peenutseva keeleuuendusliku kirjandusliku keele ja igapäevase tarbekeele vahel. Nii kasutati *tu-lõpuliste* sõnade omastavas *toma-* ja osastavas *tond-lõppu* (*õnnetoma, õnnetond*), *n-lõpulist* seesütlevat (*külan, tänavan*), *ella-lõpulist da-tegevusnimet* (*arutella, käsitella*), omapärast tingiva kõneviisi täisminevikku (*tulnuksin, saanuksin*) jne., soovitati taaselustada järgsilbis *o-häälikut* (*ilo, põhjato*) ja kirjutati *ü-tähe* asemel *y* (*kyla, myyma*). Keeleuuendusliikumise mõjul tuli kirja-keelde palju uusi sõnu soome keelest, näit. *aare, harrastus, hetk, lemmik, menetlus, nauding, olend, retk, rüht, seik, sõdur, taust, teos, tulv, unelm, vaist; aldis, harras, julm, kummaline, mugav, oivaline, reibas, sujuv, tarmukas, ülev; alistama, anastama, haihtuma, hurmama, hämmastama, irduma, kiinduma, loovutama, masendama, matkima, nautima, osutama, pettuma, seirama, solvama, soosima, tagama, tootma, valdama, viljelema, ületama,*

uritama jt. Soome keele eeskujul tuletatud või otseselt laenatud sõnad sobisid hästi eesti keele häälikulisse süsteemi, rikastades tänuväärselt meie keele sõnavara. Keeleuuenduslased tõid oma teoste ja tõlgete kaudu ka murretest kirjakeelde pidevalt uusi sõnu, näit. *halisema, himur, lõust, läitma, palang, pälvima, ruskama, räme, sööstma, tõhustama, tülgas, varuma, võigas, üsk, uhk, hellatama, mõskma, vakatama*. J. Aavik ja tema kaaslased kombineerisid veel kunstlikult uusi sõnu, millest osa kindlustus sõnavaras, näit. *veenma, veenev, roim, roimar, laip, mõrv, mõrvar* (J. Aaviku sõnad), *küülik, hõivama, elmas, nell* (M. Lubi sõnad) jne. Keeleuuenduslik suund hakkas 1925. a. paiku taanduma ning 1930. a. polnud tal enam peaaegu mingit tähtsust. Otstarbekad vormid ja sõnad olid leidnud tee eesti keelde, liialdused jäid aga aegamööda kõrvale. Mõningaid keeleuuenduslaste ettepanekuid on hiljem uuesti vaagitud (näit. *nuks-* ja *maks-* vorme).

Aastail 1917—1940 oli eriti edukas keelekorraldusliku suuna tegevus. J. V. Veski redigeerimisel jõudis 1919. a. trükki «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat», mis oli esimeseks eesti keelt normeerivaks teoseks. Juba sajandi esimestel aastakümnetel oli hakatud teadlikult looma erialasõnu paljude teaduste alal. Ühenduses eestikeelse ülikooli loomisega muutus vajadus terminoloogia järele eriti teravaks. Kõikjal töötasid teadlastest koosnevad komisjonid, keda juhendas J. V. Veski. Nii loodi mitmesugusel teel kuni 180 000 terminit, millega eesti keel muutus küllalt painduvaks teaduskeeleks. Termineist tuli osa ka igapäevasesse keelde, näit. *lõiv, kõrgustik, vallaslaps, suvila, valamu, õhkkond, sade, tuum, kuivati, annus, jahuti, süstel, maismaa, jaekaubandus, väetis, joonis, kivistiis, elamu, jääliustik, asula, kõnnu-maa*. J. V. Veski teened on hinnatavad ka eesti keele normeerimisel, sest juba 1919. a. usaldas Eesti Kirjanduse Selts uue õigekeelsus-sõnaraamatu koostamise keelekorraldusliku suuna juhile. J. V. Veskil valmiski sõnaraamatu käsikiri, mida arutati mitmesugustes komisjonides. 1925. a. ilmus «Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu» esimene köide. Keeletarvitajaile said selgeks eesti keele rikkused, mille koondamisel ja reeglistamisel oli tehtud suurt tööd. Sõnaraamatu esimene köide osutus ühtlasi keelekorraldusliku suuna võiduks keeleuuduse

üle. Teose teine köide ilmus 1930. a., kolmas aga 1937. a. Viimase lõpetas keelemees E. Muuk. Teose kolme köite suurus on 1720 lehekülge, sõnu aga leidub raamatus üle 130 000. J. V. Veski taotles eesti kirjakeele ühtlustamist, ebareeglipärasuste ning erandite vähendamist, süsteemipärasust ja otstarbekust. Ta oli veendunud, et eesti keeles eneses leidub suurel hulgal elemente, mida on võimalik kasutada ja süsteemi sulatada. Nii grammatika lihvimisel kui ka sõnavara rikastamisel lähtus ta eesti murretest. Massilist võõrsõnade laenamist ja kunstlike sõnade kombineerimist pidas ta ebaõigeks. Kui aga sellised sõnad olid keeles koha leidnud, pidas ta nende esitamist oma sõnaraamatus tarvilikuks.

J. V. Veski õpilaseks ning ühtlasi kaastööliseks oli **Elmar Muuk**. Ta koostas «Väikese õigekeelsussõnaraamat» (1933), mis ilmus kümnes trükkis, ja kooligrammatika, millest sai alguse eesti keele käänd- ja pöördkondade praegune süsteem. J. V. Veski õpilasteks või kaastööliseks olid veel **A. Kask**, **K. Mihkla**, **M. Tedre**, **R. Nurkse**, **E. Elisto** jt. Eesti keele uurijatena said tunnust ülikooli õppejõud **A. Saareste**, **J. Mägiste**, **A. Raun**, **V. Tauli** ja **P. Ariste**.

Eesti keel oli 1940. aastaks kujunenud igati arenenud rahvuskeeleks, mis suutis täita oma suhtlemisvahendi ülesandeid elu kõikidel aladel.

7. Eesti keele arenemine viimaseil aastakümneil.

1940. juunisündmuste järel jätkus eesti rahvusliku kirjakeele arendamine. 1941. a. hakkas ilmuma ajakiri «Eesti Keel ja Kirjandus», milles püüti hinnata senist tööd eesti keele alal. Koolidele hakati koostama uusi õpikuid ja ülikoolis korraldati uurimistöö ümber. Järgnenud okupatsioon katkestas aga keealase tegevuse. Alles 1944. a. sügisel jätkus eesti keele uurimine ja arendamine. Esiialgu kohandati varasemaid grammatikaid uute tingimustega ning 1946. a. ilmus K. Kure ja B. Söödi «Eesti keele grammatika» I—III. 1945. ja 1946. a. ilmus uutes trükkides E. Muugi «Väike õigekeelsussõnaraamat». Keele uurimine oli kuni 1947. a. koondunud Tartu Riiklikku Ülikooli. Pärast Eesti NSV Teaduste Akadeemia

asutamist (1946. a.) omandas eesti keele arendamisel juhtiva koha Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute ja õigekeelsussektor. J. V. Veski juhtimisel hakati koostama ulatuslikku «Suurt õigekeelsus-sõnaraamatut». Töö edenes suhteliselt aeglaselt ning teosest ilmus pelgalt kaks vihikut (1948—1951). Sõnaraamat jäigi lõpetamata, sest vahepeal oli keeles toimunud muutusi ning vihikute kaupa avaldamine polnud otstarbekas. Keskkoolidele ilmusid aastail 1949—1950 K. Kure uued õpikud «Eesti keele grammatika» VIII, IX ja X klassile. Need püsisid koolis suhteliselt lühikest aega, sest juba 1951. a. ilmusid kollektiivi poolt koostatud grammatikad (autoriteks G. Laugaste, M. Teder, K. Kure, J. Valgma ja E. Koff, kollektiivi juhendajaks A. Kask).

Oluliseks saavutuseks oli 1953. a. «Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu» ilmumine, sest nüüdsest peale oli keeletarvitajail käepärast suhteliselt kergesti käsitsetav teatmeteos, mis sisaldas kirjakeele kaasaegsed normid. Keeleteadlaste järgnevas ülesandeks oli ulatuslikuma teatmeteose koostamine. See kestis seitse aastat ning 1960. a. ilmus «Õigekeelsuse sõnaraamat» (koostajateks E. Nurm, E. Raiet, M. Kindlam), mis fikseeris viimaste aastakümnete muutused eesti kirjakeeles. Teatmeteosena on sõnaraamat tänapäevani tarvitusel.

1957. a. võeti keskkoolis tarvitusele N. R Emmeli, J. Valgma ja E. Riikoja «Eesti keele grammatika VIII—X klassile», mis mõningate parandustega on püsinud koolis kuni viimase ajani. 1968. a. ilmus põhjalikum J. Valgma, N. R Emmeli «Eesti keele grammatika», mis on mõeldud eeskätt õpetajatele. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder ja ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut on avaldanud mõningaid peatükke koostatavast eesti keele teaduslikust grammatikast. Igapäevaseks abivahendiks on 1961. a. ilmunud R. Kleisi, J. Silveti ja E. Vääri «Võõrsõnade leksikon».

Viimaste aastakümnete jooksul on eesti keele häälikulises ja vormilises ehituses toimunud väga väikesi muutusi. Nii väheneb *r*-hääliku peenendus, *i*-mitmus ja *i*-üli-võrre kindlustavad oma positsioone, *nuks*-tunnuseline tingiv kõneviis levib, *maks*-vorm on ilukirjanduses soosi-

tud jne. Üksikute vaieldavate ja uute keelendite sobitamine kirjakeele vormistikku jätkub edaspidigi, sest keel kui ühiskondlik nähtus muutub pidevalt.

Märksa suuremad liikumised toimuvad sõnavaras. Viimaste aastakümnete jooksul on esiplaanile nihkunud võõrsõnade laenamine. Seda tingib kontakt paljudel aladel. Sellised sõnad, nagu *kosmopoliit, apoliitilisus, televisioon, radiola, kosmodroom, kosmonaut* jt., on otseselt seotud uute mõistetega. Teiseks uute sõnade allikaks on liitmine, mille puhul kasutatakse enamasti eeskujusid, mistõttu tekivad tõlkelaenud, näit. *viis-aastak, seitseaastak, töövalve, täheveli, kosmoselend, kosmoseuurija*. Nimetatud moodustega aga liialdatakse ning eesti keelde on tekkinud tohutul hulgal tarbetuid laensõnu (*bukett, krestomaatia, fakulteet* jt.) ja liitsõnu (*lüksja-karjatalitaja, torulukksepp-treial, betoontooted* jt.). Meie keelele omase võttena kasutatakse sõnade tuletamist liidete abil: *hüvistama, eelik, pesula, naase, ulend, ulgvel* jt. Selliselt tuleks sõnu palju rohkem luua, et asendada võõr- ning liitsõnu. Ka murretest on sõnu taaselustatud või kirjakeelde kohandatud, näit. *tuusik, välu, laam, lõngus, kōsane, kōsatama*. Suhteliselt vähem on loodud kunstlikult uusi sõnu: *raal, nell, kōurik* jt.

* * *

Eesti keel on arenenud läänemeresoome hõimukeeltest väga keerulistes ajaloolistes tingimustes meie kõikide ühiseks suhtlemisvahendiks. Raske feodaalaeeg ning pärisorjus ei võimaldanud eestlastel enestel saada haridust ega luua oma kirjakeelt. Seda tegid saksa pastorid, kes püüdsid eesti keelt suruda võõrastesse raamidesse. Alles möödunud sajandil, kui eesti keelt hakkasid arendama K. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann, Fr. R. Kreutzwald ja E. Ahrens, suudeti luua häälduspärane kirjaviis, mille võidulepääsuks oli tarvis aastakümneid kestnud vaidlusi vanameelsetega. Oktoobrirevolutsioon andis kõikidele keeltele soodsad arenemistingimused. Eesti keel kujunes mahajäänud äärerahva keelest igati paindlikuks rahvuskeeleks.

Nõukogude ühiskonnas on eesti keelel täita vastutus-

rikkad ülesanded meie rahvuslikus kultuuris ja teaduses. Eesti keelt uurivad ja arendavad ENSV Teaduste Akadeemia, Tartu Riikliku Ülikooli jt. teaduslike asutuste töötajad, ilmub õigekeelsus-sõnaraamatuid, käsiraamatuid, grammatikaid ja õpikuid, millest on võimalik õppida oma emakeelt õigesti kõnelema ja kirjutama.

Igale rahvale on tema emakeel armas. Meile, eestlastele, on meie keel kõige kaunim, sest ta on meie emakeel. Selle edasiarendamine ja tulevastele põlvetele pärandamine on kohustus, mille oleme saanud oma visadelt esivanemait, kes säilitasid emakeele kõigi raskuste kiuste. Meie tänapäeva tingimustes tuleb õigesti mõista emakeele tähtsust nii teadmiste omandamisel kui ka iseseisva mõtlemisviisi kujundamisel.

Sisukord.

1. Eesti keele kuuluvus soome-ugri keelkonda	3
2. Eesti murded	6
3. Varasemad teated eesti keelest ning eesti kirjakeele tekkimine	15
4. Vana kirjaviisi ajajärk	23
5. Eesti rahvusliku kirjakeele arenemine kuni 1917. a.	29
6. Eesti kirjakeel aastail 1917—1940	33
7. Eesti keele arenemine viimaseil aastakümneil	35

Эдуард В я р и. ИЗ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА. Пособие для средней школы. На эстонском языке. Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja S. Kohu. Korrektorid H. Kull ja M. Pall. Laduda antud 8. IV 1969. Trükkida antud 11. VII 1969. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 54×84/16. Trükipoognaid 2,5. Tingtrükipoognaid 2,1. Arvestuspoognaid 2,05. Trükiarv 24 000. MB-06125. Tellimuse nr. 2292. H. Heidemanni nim. Trükikoda, Tartu, Ulikooli 17/19. III.

Hind 6 kop.

6 kop.

A
30027

5170701

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00517070 1